ANTON MANWEL CARUANA*

ŻMIENU U KITBITU.

Mitt sena ilu kien żmien ħażin wisq għall-ilsien għażiż tagħna; il-Malti kien imwarrab, kien immaqdar, kien imżeblaħ. Kull min tgħallem xi ħaġa, biex jagħmel isem jew biex juri għerfu, kien dlonk jikteb jew jitkellem b'ilsien barrani. Ħafna mill-għorrief tagħna kellhom moħħhom mimli bil-ġmiel ta' l-ilsna barranin u kull ma jaħsbu, kull ma jiktbu kienu jtuh bixra barranija; oħrajn kienu jitqansħu biex jiktbu bi kliem barrani għax mingħalihom bil-Malti ma tistax tikteb sewwa u tajjeb. Il-Malti, għal ħafna nies bla dehen, kien qisu għajb; oħrajn kont taràhom igħawġu ħalqhom biex jitkellmuh u jagħmlu ta' bir-ruħhom ma jifhmuhx, u kien hemm saħansitra nies bla wiċċ li ma kinux jistħu jiċħdu l-ilsien ta' art twelidhom.

Dak iż-żmien ftit, biex ma ngħidux xejn, kien hawn kotba u xogħlijiet tajba bil-Malti; imma mhux fil-kitba biss kien miċħud il-Malti : fis-swali taż-żfin, fil-laqgħat tal-għonja, fi djar it-tagħlim, fil-Qrati u fil-Kunsill, il-kelma barranija kienet issaltan.

Mikiel Anton Vassalli kien tħabat u bata għall-Malti, kien kiteb u għallem fuq il-Malti, kien qala' fuq wiċċu u ftaqar minħabba l-Malti, u l-ħidma tiegħu kienet donnha ma swiet xejn.

Imma l-lum wara mitt sena, l-ilsien tagħna qam rebbieħ u miqjum, ġie f'tiegħu u tqiegħed f'imkien ta' għożża u ġieħ kif tassew jistħoqqlu.

Aħna rajna l-Malti mgħallem fl-iskejjel, smajnieh mitkellem fil-Parlament, daħħalnieh fil-Qrati tagħna, u qegħednieh fuq Kattedra fl-Università.

Il-lum għandna bil-Malti xogħlijiet li joqogħdu fil-wisa' ma' ġenb l-aqwa xogħlijiet barranin u nistgħu naqraw b'ilsienna kotba ta' ġmiel li jsaħħar u ta' fejda kbira.

---

* Taħdita li nqrat mit-Tabib Ġ. Galea lill-Imseħbin tax-"Xirka għat-Tixrid ta' l-Ilsien Malti".

Il-lum irbaħna! Irbaħna u nistgħu b'wiċċna minn quddiem inkantaw il-għanja tar-rebħa:

Kif ħarġet l-għajta minn elf qalb maltija
li tqabdu għall-ħelsien, għall-ħaqq, għas-sewwa,
l-għajta tar-rebħa dak in-nhar li dehru
sejrin telliefa w imħarbtin l-egħdewwa;

daqshekk qawwija l-lum toħroġ il-għajta
ta' min iħobb l-Ilsien li trabba magħna,
għax aħna rbaħna, qridna l-għajb ta' ġensna,
w għamilna lsien dil-gżira l-ilsien tagħna.

(Ġ. Chetcuti)

Imma wara li nifirħu għax irbaħna, ma ninsewx inqiegħdu werqa tar-rand u warda ta' fwieħa fuq il-qabar ta' Anton Manwel Caruana, għax hu tħabat u ħadem u ħabrek bil-ħrara ta' qalbu kollha u bil-għerf ta' dehnu kollu biex il-Malti jasal fejn wasal il-lum.

Anton Manwel Caruana kien wieħed minn dawk l-irġiel li s-sema jibgħat fuq din l-art biex iseddqu xi ħidma ta' ħtieġa kbira; ħafna nies jitwieldu, igħixu u jmutu bla ma jagħmlu xejn li jibqa' jissemma; ħajjithom tgħaddi bħal kewkba feġġa li ddawwal għal ħin wieħed il-beraħ tas-sema u malajr tinbala' fid-dalma tas-skiet u tan-nisi. Imma hawn nies oħrajn, u dawn huma ftit wisq, li għamilhom u ħsiebhom iqajmu xrara li tibqa' ħajja, biex iddawwal l imħuħ u tħeġġeġ il-qlub; wieħed minn dawn kien Caruana li bil-kitba tiegħu qajjem ħrara ta' mħabba fi qlub ulied Malta, ħrara li ma tmut qatt, għax imnissla mis-sewwa u mill-ġieħ.

* * *

Anton Manwel Caruana twieled il-Belt fit-22 ta' April 1838; hu kien wieħed mill-ewwel tfal li tgħallem fl-iskola ta' Santu Wistin u s-surmast tiegħu kien Patri Gejt Pace Forno li mbagħad laħaq Isqof ta' Malta. F'dik l-iskola u minn dak l-imgħallem, Caruana xorob l-ewwel għerf, tħarreġ fl-irġulija, nissel fih fehma tajba u kiseb rieda qawwija li wara swewlu mhux ftit fil-ħidma li qabad għall-ġieħ ta' l-Ilsien Malti.

Fl-iskola ta' Santu Wistin Caruana qala' tifħir u premjijiet, għax milli jidher, sa minn ċkunitu, hu kien iħawtel biex jagħmel kollox bil-ħsieb u bil-għaqal, kif baqa' jagħmel ukoll

wara li sar raġel bħalma juru x-xogħlijiet tiegħu, xogħlijiet ta' ħsieb, ta' reqqa u ta' għaqal, xogħlijiet li għadhom u jdumu jingħoġbu għat-tagħlim u għall-għerf li fihom.

Wara l-iskola ta' Santu Wistin, Anton Caruana mar l-Università fejn tgħallem għal Spiżjar, u għamel xi żmien fl-Ispeżerija li ħuh, it-Tabib Andrè Pullicino, kellu taħt il-loġoġ tal-Belt; iżda milli jidher hu ma ħassx ġibda għat-taħlit tad-duwa; kellu ħerqa kbira għat-tagħlim u ried jagħmilha man-nies u jara d-dinja. F'żgħużitu Caruana inxteħet għan-negozju, siefer u baħħar; mar it-Turkija, għamel żjara f'Kustantinopli u baqa' sejjer sar-Russja fejn wasal fl-1860, erba' snin wara l-gwerra tal-Krimea; fir-Russja sab kummerċ kbir, għax dik il-ħabta kienu bdew jinfetħu s-swieq kbar tal-qmuħ ta' Odessa li xebbgħu 'l Ewropa kollha.

B'hekk Caruana tgħallem bosta ilsna u dara jitkellem sa bir-Russu, kellu x'jaqsam ma' ħafna nies, ġarrab id-dinja u tgħallem drawwiet ta' bosta ġnus. Dan kollu swielu biex fetaħlu moħħu, u fil-kitba tiegħu nsibu l-għerf li l-kittieb ma ħasselx mill-kotba biss u fih naraw il-bixra ta' wieħed li jaf xi trodd id-dinja.

Fis-safar tiegħu, u minħabba l-istudju li wara għamel ta' l-ilsna semitiċi, Caruana sar jaf nies ta' bosta fehmiet, u bla ma ddakkar minnhom, jidher li hu żamm f'moħħu dak li kienu jaħsbu huma. Caruana rafa' min-negozju meta kien għadu fl-aħjar tiegħu, iżda ma telaqx lil ħafna ħbieb barranin li kellu u baqa' għomru kollu jiktbilhom u jqis għerfu magħhom; hekk insibuh jikteb lil Ernestu Renan, President ta' l-Akkademja ta' l-Iskrizzjoni ta' Pariġi, u lil għorrief oħrajn ta' żmienu. Lill-Professur Clement von Stolberg ta' Berne fl-ittra li kitiblu, fis-17 ta' April 1886 fuq il-Fonetku Malti, qallu: *La coltura del linguaggio nativo in queste isole non ha mai ricevuto incorraggiamento da parte delle classi colte e facoltose della popolazione;* erba' kelmiet li jiswew mitqilhom deheb għax ifissru ċar x'kienet il-ħtija li l-Ilsien Malti baqa' lura dak iż-żmien.

Caruana kien iħoss qalbu tingħasar meta kien jaħseb u jara fiex kienet il-kelma Maltija; hu kien għaraf il-ħtieġa li l-Ilsien Malti jkollu letteratura tiegħu biex il-poplu jkun jista' jaqra kotba tajba li jgħallmuh u jiftħulu moħħu, imma biex isir dan kienet tinħtieġ ħidma kbira, ħidma ta' sabar, ta' għaqal u ta' għerf, kien jeħtieġ li jibdew mis-sisien,

jiġifieri mill-alfabet, biex fuqu jinbnew ix-xogħlijiet il-kbar li kellhom ikunu bħala swar li jixhdu s-saħħa u l-qawwa ta' l-ilsien tagħna. *"Scopo mio fu sempre quello di vedere perfezionato l'alfabeto"* kien kiteb Caruana lil wieħed ħabib tiegħu minn Tunes fl-4 ta' Diċembru 1886, għax Caruana kien laħaq fehem li l-ewwel ħtieġa, biex il-Malti jarfa' rasu, kienet li jissawwar alfabett waħdieni, mibni bis-sengħa fuq reguli tal-għaqal. In-nuqqas ta' alfabett u grammatka sewwa kienu minn dejjem l-aqwa ħtija li ġiebet taħwid fil-kitba bil-Malti u żammet lura l-letteratura tagħna, u biex jagħmlu alfabett tajjeb u joħorġu tagħlim tal-kitba Maltija ħadmu bla heda Vella, Panzavecchia, Falzun, Tagliaferro, Bellanti, Vassallo, Preca, Kelment Mifsud Bonnici u magħhom Anton Manwel Caruana; huma ħadmu bil-għerf ta' moħħhom u bil-ħrara ta' qalbhom u mhux minnhom naqas jekk l-alfabett Malti baqa' mwiegħer sa l-1924, meta l-Għaqda tal-Kittieba tal-Malti ħarġet l-alfabett tagħha li l-lum sar l-alfabett tal-Gvern u tħaddan mill-aqwa kittieba.

Caruana kien bniedem għani, għaref u miqjum minnies; kien magħmul raġel ġwejjed, xipli, dħuli u ferrieħi, ma kienx iħalli l-buli jagħmel bih u waqt il-kliem ma' ħbiebu kien iħobb iżellaq xi ħlieqa.

* * *

Ħabta ta' l-1880 Preca, Bellanti, Cachia, Ferris u xi kittieba oħra għaqqdu x-XIRKA XEMIJA tal-Malti. Dik ix-Xirka, bħall-GĦAQDA TAL-KITTIEBA ta' żmienna, tat xi jgħidu lil ħafna nies. Caruana ma daħalx fix-Xirka Xemija, imma ssieħeb ma' oħrajn, bħal Dr. Giovanni Gulia, u kiteb kontra tagħha u ħaqqaqha mal-President tax-Xirka, Annibale Preca; dan aktarx għamlu biex ma jiksirhiex ma' xi nies tal-pulitka li kien imil lejn il-Partit tagħhom, għax fil-polemika li qabad ma' Preca fuq ix-Xirka, il-kitba ta' Caruana tidher imqansħa u bla ħeġġa.

Imma għalkemm fil-gazzetti ħadha kontra x-XIRKA XEMIJA, fir-rumanz tiegħu INES FARRUĠ, Caruana wettaq dak kollu li għalih kienet inħolqot dik ix-Xirka. Għan ewlieni tax-Xirka kien li jogħla u jikber l-Ilsien Malti u INES FARRUĠ kien wieħed mill-aqwa kotba li l-aktar għollew u għamlu ġieħ lill-ilsien tagħna.

Caruana ma kitebx dan ir-rumanz tiegħu ħorrox bor-

rox; milli jidher dam jaħdem fih żmien twil għax fih xi bċejjeċ li jġagħluk taħseb li ma ħarġux bil-ħeffa minn idejn il-kittieb.

Caruana dik il-ħabta kellu moħħu mimli bl-idejiet ta' xi nies pulitiċi li kienu jħaqquha kontra l-Gvern u aktarx fil-ktieb tiegħu, biex jixxiebah lil Ramiro Barbaro fil-MARTIRE, ried juri kemm minn dejjem il-Maltin batew taħt il-ħakma barranija. Imma kien x'kien il-ħsieb ta' l-awtur, INES FARRUĠ ħareġ ktieb ta' reqqa, ta' siwi, ta' ġmiel u ta' sura li jista' joqgħod bil-gieħ kollu ma' ġenb l-aqwa rumanzi barranin; fih bċejjeċ li jmissulek qalbek bil-ħlewwa tagħhom, oħrajn juruk in-nies u d-drawwiet ta' dak iż-żmien qishom f'mera, daqqa tistħajlek qiegħed tisma' l-persunaġġi tal-ktieb jitkellmu bejniethom, daqqa tħossok taqralhom il-ħsieb ta' moħħhom u tagħraf it-tqanqiliet ta' qalbhom, daqqa qisek tinġibed lejn għamilhom; il-ktieb ma jagħjiex, iżda jhenni, igħallem, jiftaħ il-moħħ u jinqara b'dehwa kbira.

Ħabta ta' l-1889, meta ħareġ għall-ewwel darba INES FARRUĠ, kienet waqgħet bħal raxxa mdiehba ta' letteratura Maltija. Ġużè Muscat-Azzopardi kien beda d-damma ta' rumanzi bil-Malti li għollew mhux ftit il-letteratura tagħna. Ant.Muscat Fenech, Annibale Preca, u Ġanni Vassallo kienu ħarġu xogħlijiet li baqgħu bħal kwiekeb jilmaw fis-sema letterarju tagħna, imma INES FARRUĠ sebaq il-kotba kollha li ħarġu dak iż-żmien u rifed l-Ilsien Malti biex ma jaqa' qatt bħala lsien letterarju.

Ġużè Muscat-Azzopardi n-nifsu fil-ġurnal "Il Cottonera" tat-22 ta' Diċembru 1894 stqarr li Caruana b'dak il-ktieb "infired għalih" u "għola wisq" mill-kittieba ta' żmienu; u l-ġurnal "Il-Ħabib tal-Poplu" tat-2 ta' Ġunju 1891, meta semma' 'l INES FARRUĠ qal li "Caruana għaraf b'dik il-biċċa xogħol sabiħa jagħti tweġiba lil dawk l-uħud li ma jafux ħlief ilabalbu li l-Ilsien Malti ma jistax jinkiteb ħlief b'aktar minn nofsu Taljan jew la Għarbija."

INES FARRUĠ ħareġ l-ewwel darba fl-1891 mill-Istamperija ta' Carmelu Busuttil ta' Trieq l-Ifran, 133, stamperija li minnha ħarġu kotba oħra Maltin li baqgħu jissemmew. Malli deher INES FARRUĠ, kien milqugħ bil-foħrija u nħataf mill-qarrejja; ir-rumanz baqa' jinqara u jingħoġob minn kulħadd, u fl-1912 ħarġet it-tieni edizzjoni tiegħu

mill-Istamperija tad-Dar ta' San Ġużepp. Dawn iż-żewġ edizzjonijiet il-lum intemmu u biex issib kopja minnhom trid tagħmel wegħda. Fl-1900 ir-rumanz ta' Caruana nqaleb bit-Taljan u beda jidher fuq il-ġurnal l-"Araldo" u fl-1919-1920 raġa' ħareġ biċċa biċċa fuq l-"Unjoni Maltija" ġurnal ta' kull ġimgħa.

*   *   *

Wara INES FARRUĠ Caruana nxteħet għal xogħol ieħor, xogħol ta' stħarriġ fuq l-Ilsien Malti, xogħol ta' reqqa u ta' għerf kbir, li Caruana ndaħal għalih bil-ħerqa kollha.

Caruana ma kienx wieħed minn dawk li jibilgħu kull ma qalu nies oħrajn, jew minn dawk li biex iħaffu x-xogħol jikkupjaw il-ħidma ta' ħaddieħor; hu kien irid jinżel fl-egħruq u jikxef ix-xniexel u ta' dawn għandna l-aqwa turija fil-ktieb tiegħu "Sull'Origne della Lingua Maltese" opra li, kif qal il-Professur Randon, tat xejra ġdida u qawwija għall-istudju filoloġiku: "*Quale nuovo impulso diedero agli studi storici e filologici le potenti gagliarde ed erudite monografie dell'illustre A. E. Caruana?*" (Gazzetta "Malta", 14 Aprile 1903).

F'dan ix-xogħol tiegħu Caruana wiżen kull ma kittieba oħra kienu qalu fuq l-Ilsien Malti; hu kien ta' fehma li l-Ilsien Malti mexa u għadda 'l quddiem man-nisel Malti, ħass mill-ġrajjiet ta' dawn il-Gżejjer u ddakkar mill-ilsna ta' ġnus oħra li kellhom x'jaqsmu magħna; għalhekk biex nagħarfu sewwa n-nisel ta' l-Ilsien Malti, jeħtieġ li ngħarblu sewwa l-ġrajja ta' Malta u n-nies li ħakmu jew għexu hawn u naraw sewwa x'kellhom x'jaqsmu bejniethom, kif il-bixra ta' wieħed ħadet minn ta' l-ieħor, u kif ix-xeħta ta' xi wħud ġibdet minn dik ta' oħrajn.

F'dan il-ktieb Caruana meta ġie biex jitkellem fuq in-nies li ħakmu Malta, biex juri kif l-Ilsien Malti ddakkar minnhom, qal li l-Griegi qatt ma saltnu fuq din il-Gżira. Kien hawn biss l-*Elleniżmu* iżda qatt is-saltna tal-Griegi. Billi l-Istejjer ta' Malta dejjem żammew li din il-Gżira kienet għal xi żmien taħt il-Griegi, din il-fehma ġdida ta' Caruana qajmet għajdut kbir u Dr. Annettu Caruana, Arkeologu msemmi, u Direttur tat-Tagħlim, ħaqqaq u kiteb ħafna kontra l-fehma ta' Anton Manwel Caruana. Dr. Annettu Caruana milli jidher kiteb aħrax ħafna, iżda Ninu Caruana wieġeb bla tbaqbiq imma

bil-għaqal, hekk li l-"Malta" tas-6 ta' Ġunju 1900 qalet li Anton Manwel Caruana wieġeb *"semplicemente come uno scienziato, senza pretenzioni, la cui modestia è uguagliata solo dalla scienza"*.

Caruana beda x-xogħol tiegħu "Sull'Origine della Lingua Maltese" ħafna snin qabel ma ġabru fi ktieb għalih; hu dam żmien twil igħarbel xogħlijiet oħrajn, jistħarreġ fehmiet ta' għorrief Maltin u barranin, jistudja, jaħseb, italla' u jniżżel, u fuq kollox ħtieġlu jitgħallem l-ilsna semitiċi. Imbagħad fl-1894-1895 Caruana ħareġ ix-xogħol tiegħu biċċa biċċa fuq il-gazzetta "Il Portafoglio Maltese".

Malli ħareġ dak ix-xogħol ingħoġob minn kulħadd, u ħafna ħbieb ħajru lil Caruana biex jiġbru fi ktieb wieħed. Ta' min isemmi li ħafna minn dawk li l-aktar faħħru x-xogħol ta' Caruana, kienu nies tal-partit ta' Fortunat Mizzi, għax milli jidher Caruana kien jaqbel magħhom fil-pulitka. L-Editur tal-"Malta" fil-ħarġa tad-9 ta' Ġunju 1897 wara li faħħar ix-xogħol ta' Caruana, qal: *"Quest'opera ha suscitato l'ammirazione e la simpatia degli stranieri, specialmente dei tedeschi"* u spiċċa b'dawn il-kelmiet: *"L'opera del Caruana lo immortalerà"*.

Caruana raġa' fela u roqom ix-xogħol tiegħu "Sull'Origine della Lingua Maltese", imbagħad fl-1895 beda joħorġu f'taqsimiet mill-Istamperija ta' Busuttil u fl-aħħar ġabru fi ktieb wieħed fl-1906. Ma' l-ewwel taqsima li dehret Caruana qala' tifħir kbir. "Sull'Origine della Lingua Maltese" issemmiet mill-gazzetti kollha ta' Malta u minn ħafna ta' barra wkoll; l-opra dehret li ngħoġbot u qalgħet foħrija kbira. "Most learned work" qalet il-"Public Opinion" tat-12 ta Ġunju 1897; "Work of intense interest" kitbet il-"Malta Chronicle" tal-25 ta' Mejju, 1898; "Inestimabile opera" qal il-"Risorgimento" tal-14 ta' Ġunju 1897; "opera classica" semmietha "La Voce del Popolo" tal-11 ta' Ġunju 1897; filwaqt li "Il Corriere di Catania" tal-15 ta' Mejju 1896 tkellem dwar "Sull'Origine della Lingua Maltese" bħala "importantissima ed erudita opera". Ukoll "Il Patriota", il-"Malta", "La Giovane Melita" l-Araldo", il-"Melita" semmew fil-ġid u faħħru wisq il-ktieb ta' Caruana.

L-aħħar xogħol ta' Caruana kien vokabolarju ta' l-Ilsien Malti, mitbugħ għand Ġanni Muscat u maħruġ fl-1903. L-awtur indaħal għal dan ix-xogħol wara s-suċċess li kien

għamel bir-rumanz tiegħu, u bil-ktieb l-ieħor fuq in-nisel ta' l-Ilsien Malti, u wara li ħafna ħbieb urewh il-ħtieġa ta' dizzjunarju miktub għal idejn kulħadd. Il-ħtieġa u s-siwi ta' dan il-vokabolarju ġew magħrufin ukoll mill-Gvern ta' dak iż-żmien li ħareġ £ 60 biex Caruana jkun jista' jġib minn barra tipi semitiċi ħalli l-vokabolarju jirnexxi tajjeb kemm jista' jkun; dan is-sussidju huwa xhieda ta' kemm il-Gvern kien jafhulu lil Caruana x-xogħol tiegħu għall-ġieħ ta' l-Ilsien Malti.

Il-vokabolarju ta' Caruana, ma' dak ta' Vassalli u l-ieħor ta' Falzun, huma t-tliet sisien li fuqhom hi mibnija l-letteratura Maltija tal-lum; id-dizzjunarju ta' Caruana hu ta' fejda kbira għal kull min irid jitgħallem jew jikteb bil-Malti, mhux mgħabbar b'ħafna karattri tqal u li jħawwdu l-moħħ, bħalma hu d-dizzjunarju ta' Vassalli, u jidħol aktar fil-għerq tal-kelma minn dak ta' Falzun; hu d-dizzjunarju li jifhmu kulħadd u li jiswa għal kulħadd.

Il-vokabolarju jibda bi grammatka ta' l-Ilsien Malti, miktuba bla tlellix u magħmula li jista' jifhimha kulħadd; fiha tifsir ta' reqqa u ta' għaqal fuq il-kitba Maltija u tiswa wisq biex wieħed jitgħallem sewwa l-ilsien tagħna; din il-grammatka tista' toqgħod fi ktieb għaliha weħedha.

Għal dax-xogħol Caruana qala' l-"prosit" mill-gazzetta "La Giovane Malta" tal-31 ta' Awissu 1895 u mill-ġurnal "Il Patriota" tat-18 ta' Marzu 1905 fejn S. Frendo de Mannarino, kittieb tajjeb, qal: "Noi ed i posteri saremo debitori al nostro esimio filologo di un bene imprezzabile." U wkoll is-sena li għaddiet, 1938, ir-Rev. Dr. Charles L. Dessoulavy fil-ktieb tiegħu "Maltese Arabic Word-List" semma fil-ġieħ id-dizzjunarju ta' Caruana.

* * *

Rumanz, ktieb ta' stħarriġ fuq in-nisel tal-Malti u dizzjunarju: dawn huma t-tliet xogħlijiet li jerfgħu bħal fuq trepid isem Anton Manwel Caruana, u jgħolluh għall-qima tal-qlub imsaħħrin wara l-ġmiel ta' l-ilsien Malti.

Jekk inħarsu lejn il-għadd, il-kotba ta' Caruana huma ftit, iżda jekk inqisu s-siwi tagħhom insibu li dawk it-tliet kotba għamlu ġid bla tarf lill-ilsien tagħna, ġid li ma jitqiesx bit-tul iżda bil-għerf li hemm maħżun f'dak ix-xogħol. Fit-

tliet xogħlijiet tiegħu Caruana ħaddan l-ilsien Malti mill-bidu sat-tmiem, hekk hu niżel ifittex fl-egħruq ta' l-ilsien Malti, kixef l-irfid ta' Isienna, wera l-frieghi tiegħu, sensel il-weraq, u fetaħ warda ta' ġmiel u ta' fwieħa li ma tmut qatt, għax INES FARRUĠ, bħal ward ieħor tal-letteratura Maltija, jibqa' jsaħħar, issa u dejjem, il-qlub tal-Maltin li tassew iħobbu 'l din il-Gżira.

Caruana għadda l-aħħar żmien ta' ħajtu bla taħbit, fil-ġabra tad-dar u fil-għożża ta' martu,—kien iżżewweġ fl-1883 ma' Konċitta Fabri, bint in-Nutar Mabbli Fabri ta' Bormla, imma qatt ma kellu tfal,—kien iħobb jixxiegħel fil-pulitka iżda qatt ma ntafa' għaliha bħal ma għamel ħuh mill-omm it-Tabib André Pullicino; kien iħobb igħaddi xi erbat ijiem f'dar li kellu f'Baħar iċ-Ċagħak u baqa' sa l-aħħar jaħdem u jikteb, hekk qabel ma miet kien medhi jistħarreġ fuq in-nisel tagħna l-Maltin għax kellu ħsieb joħroġ ktieb ieħor imsemmi "Fenici e Maltesi"; għad baqa' xi ftit kapitli milli hu kien laħaq hejja għal dak il-ktieb, kapitli li juru x'qawwa ta' għerf kien ikun hemm maħżun f'dak il-ktieb li kieku laħaq ħareġ.

Caruana kellu x-xorti li jikseb f'ħajtu l-ġieħ u l-foħrija li kienu jistħoqqulu għax-xogħol tiegħu. In-nies kienu jgħożżuh u l-gazzetti dlonk ifaħħruh, ismu kien jissemma bil-qima f'Malta u barra, ix-xbieha tiegħu dehret fuq il-"Guida di Malta" ta' Muscat ta' l-1905, u fl-"Almanacco Italiano" ta' Ruma ta' l-1903, u dan l-aħħar fil-"Berqa" tad-9 ta' Novembru 1937, il-kelma ta' Caruana ssemmiet bħala kelma għaqlija f'kotba u f'rivisti; mijiet ta' artikli nkitbu fuqu fl-aqwa ġurnali u gazzetti.

Anton Manwel Caruana għalaq għajnejh fost il-barka u l-foħrija fl-24 ta' Settembru 1907, f'Tas-Sliema, fid-dar Nru. 163 Trieq Prince of Wales, dar li jmissha jkollha rħama biex tfakkar dak il-bniedem li sewa wisq biex jisseddaq l-Ilsien għażiż tagħna.

Ġ. GALEA

Niżżiħajr bil-qalb lis-Sur Nin Cremona u lis-Sur Ġużè Gatt, żewġ kittieba magħrufin u ħbieb tiegħi, għall-għajnuna li tawni biex ġbart dan li ktibt fuq A. M. Caruana.